

İLMÎ İŞGAL: BİRİNCİ CİHAN HARBİ'NDE RUS BİLİM ADAMLARININ TRABZON VE CİVARINDA GERÇEKLEŞTİRDİKLERİ ARKEOLOJİK FAALİYETLER

*Halit Dündar AKARCA**

ÖZ

Birinci Cihan Harbi'nin Kafkas cephesi şimdiye kadar askerî hareketler ve bölgede vuku bulan katliamlar açısından incelenmiştir. Rus İmparatorluğu Kafkasya ordularının Osmanlı devletine ait geniş bir alanda iki yıl süreyle tesis ettiği işgal idaresi yeteri kadar araştırılmamıştır. Bu makalede bu işgalin karanlıkta kalan bir başka boyutuna dikkat çekilmektedir. İşgal sadece orduların alan hakimiyeti sağladığı ve devlet idarecilerinin politikaları doğrultusunda gerçekleşmemiştir. Bu makalede izah edildiği şekilde Osmanlı toprakları Rus ilim camiası için de hakimiyet tesis edilmesi gereken bir alandı. Bizans kültür coğrafyasının önemli bir parçası olan Trabzon şehrinin Rus orduları tarafından ele geçirilmesi üzerine Moskova, Petrograd ve Tiflis'ten birçok kurum bölgeye araştırma heyetleri gönderme yarışına girişti. Bu konu üzerine yapılan araştırmanın ilk sonuçlarını bu makalede tartışmaktayız.

Anahtar Sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, Rusya, Trabzon, Arkeoloji

SCIENTIFIC OCCUPATION: THE RUSSIAN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITIONS TO TRABZON AND ITS ENVIRONS DURING FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

While the Western Front of First World War has been studied from various aspects, the other fronts of the war were neglected in the historiography. The studies on the Caucasian Front of the war concentrated on military movements and various massacres that were committed at that front. This article is a part of an effort to go beyond the established limits of historiography and to analyze the under-studied Russian occupation of the Ottoman territories during the war. An important aspect of the occupation was that the military and governmental departments were not the only agents that undertook the occupation. Russian scientific community, along with other interested parties, had its own plans and expectations regarding the Ottoman territories. The military occupation provided

* Dr., İpek Üniversitesi Misafir Öğretim Üyesi.

the Russian scientists with a long-awaited opportunity to claim their supremacy on the scientific study of Ottoman territories. This article presents the first results of a research on this scientific occupation in the example of the city of Trabzon.

Keywords: The First World War, Russia, Trebizond, Archeology

Birinci Cihan Harbi esnasında Rus ordularının işgal ettiği Osmanlı İmparatorluğu'na ait topraklarda bir çok Rus bilim adamı çeşitli araştırmalar yürütmüşlerdir. Biyoloji, jeoloji, antropoloji, etnografya, ve arkeoloji alanlarında çalışmalar yapan bu araştırmacılar işgal edilen bölgeleri her yönden tanıyabilmek için savaş ortamının sunduğu tüm imkanları kullanmışlardır. Bu akademik faaliyetler arasında arkeolojik ve etnografik çalışmalar öne çıkmaktadır. Rusya İlimler Akademisi, Moskova Arkeoloji Cemiyeti, Rusya İmparatorluk Müzesi, Kafkas Müzesi gibi kurumlardan çok sayıda arkeolog ve etnograf Trabzon, Erzurum, Van, Muş, Bitlis, Mamahatun, Hınıs ve diğer yerlerde faaliyet göstermişlerdir.

Trabzon ve civarı Bizans kültürünün son önemli merkezi olması hasebiyle Rus ilim camiasında ayrı bir önemi haizdir. İstanbul'da 1895 yılında tesis edilen ve Rus İmparatorluğu'nun imparatorluk dışındaki yegane ilmi araştırmalar merkezi olan İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün ilk saha çalışmalarından biri 1896 yılında Trabzon'da gerçekleştirilmişti. Harbin başlangıcını müteakip İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmış olsa da bu enstitü kağıt üzerinde varlığını devam ettirmekte ve Enstitü müdürü Fyodor Uspenskiy pek yakın görünen İstanbul'un işgali ile yeniden ve daha güçlü bir şekilde Çargrad'a¹ dönüşün planlarını yapmaktaydı. 1915 baharında beklenen İstanbul'un işgali gerçekleşmemiş olsa da Kafkas cephesindeki muzaffer Rus ordusunun peşinden işgal edilen topraklarda araştırma yapmak da de Enstitü için kaçırılmayacak bir fırsattı. Enstitü müdürü Uspenskiy yeni işgal edilen Karadeniz sahilindeki bölgelerde bulunan tarihi ve kültürel eserlerin muhafazası ve incelenmesi amacıyla özel bir komisyon kurulmasına öncülük etti. Bu tür komisyonlar orduların faaliyet gösterdiği yerlerde zarar görmesi muhtemel serleri korumak amacıyla savaş başlar başlamaz Rus ilim camiası tarafından teklif edilmiş ve imparatorluk idarecileri de bu teklifleri yerinde bulmuştu. Beklenenden uzun süreceği artık belli olmuş bir harpte medeniyetin koruyucusu gibi bir payeyi almak da savaş propagandası açısından ehemmiyeti haizdi.

Rus İmparatorluk Müzesi direktörü Büyük Knyaz Georgii Mihailoviç daha 1915 yılında Uspenskiy'nin Kafkas cephesinde görevlendirilmesi talebini

¹ İstanbul için Rusların kullandığı Çar Şehri anlamına gelen ve savaş propagandasının önemli öğelerinden biri olan tanımlama.

iletmiş ama henüz cephedeki durumun istikrara kavuşmamış olması sebebiyle talebi reddedilmişti. 1916 Mart'ında Kafkasya Naibi Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç cephe gerisinde ordunun muhafazası ve denetiminde Rus araştırmacılarının çalışabileceklerine dair bir bildiri yayınlayınca Uspenskiy başkanlığında Trabzon ve civarında görevlendirilmek üzere bir ilmi heyet teşkil edildi.² Uspenskii, Fyodor Ivanoviç Şmidt (1877-1937) ve ressam Nikolay Karloviç Kluge (1867-1947) 13 Mayıs 1916'da Kafkasya Naibi'nin hususi izniyle Trabzon'a vasıl oldular. Ekspedisyon Rus Arkeoloji Cemiyeti ve Rusya Bilimler Akademisi'nin ortak teşebbüsü olarak düzenlenmişti ve masrafları İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün hesaplarından karşılanacaktı.

Ekspedisyonun amaçları Trabzon ve civarında bulunan tarihi eserlerin keşfi, tespit edilip kayıt altına alınması ve muhafazaları için gereken tedbirlerin yerine getirilmesi idi. Trabzon şehri askeri harekât esnasında ciddi bir zara görmemişti. Fakat Ermeni tehciri sırasında ve şehrin Müslüman ahalisinin Rus işgali öncesinde şehirden hicret edişini müteakip sahipsiz kalan haneler, dükkanlar ve ibadethaneler talan edilmişti. Şehre giren Rus askerleri de bu talanı durdurmak yerine ganimet peşine düşmüş ve talana iştirak etmişlerdi.³ Ekspedisyon heyetinin yaptığı genel inceleme sonuçları gerçekten ümit kırıcıydı. Tahrip edilen eserlerin fazlalığı, talana iştirak edenlerin sadece eratla sınırlı olmayıp bizzat üst rütbeli subayların da bu işin içinde olması ekspedisyon heyetini çaresiz bırakmıştı. Yine de ilmî ve manevî açıdan daha ehemmiyetli kabul ettikleri vaktiyle camiye çevrilmiş Bizans kiliselerinin çalışma yapmayı kararlaştırdılar.⁴ Bu kararda yukarıda bahsedilen Kafkasya Naibi'nin 30 Mart 1916'da ilan ettiği tamimin de tesiri vardı. Bu tamim icabınca Trabzon şehrinde kiliseden camiye çevrilen tüm ibadethaneler Müslümanların ibadetine kapatılıp arkeoloji ekspedisyonu heyetinin kontrolüne bırakıldı.⁵ Şehirde zaten bir avuç Müslüman kalmış olduğu için bu kararın Müslüman ahaliyi rahatsız edecek bir tarafı yoktu. Fakat Rum ahali için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Osmanlı idaresinin ortadan kalkması ve Müslüman ahalinin şehri terk etmesi neticesinde bir Rum şehrine dönen Trabzon'da Rum önde gelenleri eski Bizans kiliselerinin de Rum cemaatine teslim edilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Bu durum Rus ilim adamları ve yerli Rum ahali arasında işgal süresince ciddi bir gerginlik sebebi olarak kaldı. Uspenskiy başkanlığındaki heyet askerî idarenin kararı uyarınca on iki kilisenin anahtarlarını teslim aldı ve öncelikle Ayasofya, Orta Hisar ve Yeni Cuma camilerinde, ya da Aya Sofya, Altınbaşı Meryem Ana ve Aziz Yevgenios kiliselerinde çalışmalarına başladı.

² *Rus Devlet Tarih Arşivi (RGIA) Fond 530, opis 1, delo 63, ll.7 - 8.*

³ Sergey Mintslov, *Trapezundskaya epopeya*, s. 28.

⁴ F. I. Uspenskii, "Komandirovka v Trapezunt," s. 1465.

⁵ Mintslov, *Trapezundskaya epopeya*, s. 45.

Ekspedisyunun teşkilinden itibaren farklı enstitüleri temsilen heyette bulunan ilim adamları arasında ciddi fikir ayrılıkları bulunmaktaydı. Profesör Şmidt bağımsız bir araştırma yürütmeyi ve tüm işgal bölgesindeki tarihî eserlerin muhafazasını sağlayacak şümulü bir program hazırlamayı planlıyordu. Uspenskiy ise ekspedisyunun faaliyetlerini sadece Trabzon şehrine teksif etmeyi istiyor ve en kıdemli ilim adamı olarak tüm heyetin kendine tabi bir biçimde çalışmasını arzı ediyordu. Uspenskiy açısından tarihi eserlerin muhafazası da heyetin birinci önceliği değildi. Kluge ve Şmidt şehirde süregiden talandan camilerin özellikle zarar gördüğünü ve eski kilise olan camilerin arkeoloji heyetine devrinden sonra daha da muhafazasız kaldıklarını tespit etmişlerdi. Zira, Uspenskiy bu camilerin içerisindeki Müslümanlara ait olan eşyaların tarihî ve kültürel bir değeri bulunmadığını farz ediyordu, dolayısıyla muhafazalarını gerektiren bir durum da yoktu. Ekspedisyona tarihi eserlerin plan ve eskizlerini yapmak üzere iştirak eden Kluge'nin bahsettiğine göre Rus askerleri ve subayları camilerde ve Müslümanların evlerindeki mobilyalar, halılar ve aynaları gizlemeye de gerek görmeden toparlıyorlardı ve ilmi heyet de bunu durdurmak için hiç bir şey yapamıyordu.⁶

Bu duruma ve Uspenskiy'nin geçimsiz tutumuna daha fazla tahammül edemeyen Kluge ve Şmidt Temmuz ayında Trabzon'dan ayrıldılar.⁷ Ekspedisyון heyetinden sadece Uspenskiy şehirde kalmıştı ama Trabzon'da bulunan Rus askerî ve idarî personeli arasında tarihi eserlerle ilgilenen ve savaştan önce profesyonel ya da amatör olarak arkeolojik araştırmalarda bulunmuş olan kişiler de vardı. Bu kişilerin başında işgalin hemen ertesinde geçici olarak şehir idaresinin başında bulunan amatör bir arkeoloji tutkunu Sergey Rudolfoviç Mintslov gelmekteydi. Trabzon askeri valisi General Şvartz'ın özel izniyle zaten arkeolojik tespitlere başlamış olan Mintslov büyük bir hevesle Uspenskiy ile birlikte çalışmaya talip olmuş ve hemen Yeni Cuma camisindeki çalışmalara katılmıştı.⁸

Mintslov'un amatör gayreti profesyonel yetersizliğini kapatamamış ve araştırmalara yarardan fazla zarar getirmekteydi. Bu noktada şehirde bulunan bir başka arkeolog Uspenskiy'nin yardımına yetişecekti. Kısa süre önce Kafkas Cephesi'ne nakledilmiş bulunan Kızıl Haç'a bağlı Serafimivskiye gezici hastanesinde çalışan arkeolog, sanat tarihçisi ve hayatının büyük bölümünü Rus Ermitaj müzesi için koleksiyon sorumlusu olarak geçirecek olan Fyodor Mihailoviç Morozov (1883-1962) cephelerde bulunan tarihi eserlerin muhafazası için uzun süredir *Tarihi Eserlerin Muhafazası Cemiyeti* ile irtibat

⁶ Rus Bilimler Akademisi Materyal Kültür ve Tarih Enstitüsü Arşivi (IIMK RAN) Fond 3, delo 372, ll. 54-54 ob.

⁷ E. Yu. Basargina, "Istoriko-arheologicheskaya ekspeditsiya v Trapezund (1916)," *XVIII International Congress of Byzantine Studies* (Leningrad: N.p., 1991), s. 304.

⁸ S. R. Mintslov, "O bivşem hrane Sv. Evgeniya," *Trapezondskiy voenny listok*, no 18 (1916), p. 3.

halindeydi. Bahsi geçen cemiyet Morozov'un Kafkas Cephesi'ne intikal ettiğini öğrenince kendisinden cephedeki eserleri tespit etmesini, fotoğraflarını çekmesini ve ne durumda bulduklarını rapor etmesini istemişti. Fakat askeri otoriteler Morozov'un Kızıl Haç bünyesindeki vazifesini daha ehemmiyetli telakki ettiklerinden kendisine arkeolojik araştırma için izin vermemişlerdi.⁹ Yine de Morozov bulabildiği her fırsatta gezici hastanenin bulunduğu yörelerde tespitler yapmış ve fotoğraflar çekmişti. Askeri otoriteler tarafından da saygı gösterilen Uspenskiy'nin yardımıyla gereken izinleri de alan Morozov Trabzon'da Uspenskiy'nin en önemli yardımcısı olacak ve bugün elimizde olan Trabzon'da yapılan arkeolojik çalışmalara dair fotoğrafların neredeyse tamamına imza atacaktı.¹⁰

Ağustos 1916'da Trabzon'a gelen Morozov vakit kaybetmeden Uspenskiy'nin çalışmalarına katıldı. Morozov'un da yardımıyla zamanında Bizans imparatorlarının defnedildiği Altınbaşı Meryem Ana Kilisesi'nin bahçesinde önemli bir keşif gerçekleştirilmişti. Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi esnasında şehit olduğuna inanılan Hoşoğlan'a atfedilen bir türbede yapılan kazı neticesinde Uspenskiy türbenin aslında bir Bizans imparatorunun mezarı üzerinde olduğunu iddia etmekteydi. Uspenskiy çalışmaları daha da genişleterek sürdürebilmek amacıyla türbe etrafında bulunan yapıların yıkılmasını talep etti. Uspenskiy ve Morozov türbe kazısından iki cesede ait kemikler çıkardılar. Cesetlerden birisinin başı kesilmiş bir Müslüman'a ait olduğunu, ikinci cesedin ise bir lahit içinde bulunduğunu tespit ettiler. Bizans kroniklerindeki bilgilerle kazı sırasında tespit edilen verileri karşılaştıran Uspenskiy 1923 senesinde lahdin Trabzon İmparatoru IV. Aleksios'a ait olduğunu iddia eden bir makale neşretti.¹¹ Rus araştırmacılar Bizans imparatoruna ait olduğunu düşündükleri kalıntıları Trabzon Rum başpiskoposu Filipides Hrisantos'a teslim ettiler.¹² Bu kazı birçok açıdan sembolik bir değer taşımaktaydı. Kazı yapılan türbe Trabzon'un Müslümanlar tarafından fethinin bir nişanesi idi. Fetih esnasında şehit olduğuna inanılan bir şahsın hatırasını canlı tutmaktaydı. Rus araştırmacıların yaptığı kazı bu hatırayı ortadan kaldırmakla kalmıyor bir anlamda şehrin Hristiyan Rus devleti tarafından ele geçirilmesini, şehrin Hristiyan mirasının, kültürünün ve tarihinin yeniden canlandırılmasının önemli bir adımını atıyorlardı. Ayrıca arkeolojik kazı şehre bir Rus şehri karakterini kazandırması düşünülen yeniden imar planının da bir parçasıydı. Türbe etrafındaki binaların ortadan kaldırılması Batı ya da Rus tarzı modern, düzgün ve geniş yolların yapılması ile birlikte değerlendirilmelidir.

⁹ *Rus Devlet Askeri Tarih Arşivi (RGVIA) Fond 2100, opis 1, delo 648, 1-21-23.*

¹⁰ *Rus Bilimler Akademisi Arşivi, (AAN) Fond 169, opis 1, delo 9, II 1-120.*

¹¹ F. I. Uspenskiy, "Usıpal'nitsa tsarya Alekseya IV v Trapezunte," *Vizantiiskiy vremennik*, vol. 23 (Petrograd, 1923), ss.1-14.

¹² A. Bryer and D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, vol.1 (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, 1985), s. 201.

Rus araştırmacıları Őhrin Hristiyan mirasını ortaya çıkarmaya ve yeniden canlandırmaya çalışıyorlardı, fakat bunu yerli Rumları tatmin etmek amacıyla yapmıyorlardı. Rus imparatorluk ideolojisinin bir parçası olan ve yüksek antik Yunan medeniyetiyle, yani Batı medeniyetinin temelleriyle Rus kültürünü bağladığına inandıkları Bizans'ın mirasının sahibi olma iddiasına hizmet ediyorlardı. Bu noktada mesela Uspenskiy Őhrin koruyucu azizi olduğunu tespit ettiği Aziz Yevgenios'un hatrasının Rumlar arasında hiç kalmadığını iddia ederken¹³ diğer bazı Rus gözlemciler de Rumların gerçek Hristiyanlıktan uzaklaştıklarını ve Rus işgalinin Trabzon'u doğru Hristiyanlıkla da tanıştıracağını söylüyorlardı.¹⁴ Dolayısıyla Rum toplumu ve Rus araştırmacılar arasında bir gerginlik olduğunu ve Rumların yürütülen kazılardan ve araştırmalardan pek de memnun olmadıklarını tespit etmek yanlış olmaz. Başpiskopos vesilesiyle defalarca Rus idaresine iletilen, camiye çevrilen kiliselerin Rum cemaatine teslim edilmesi talebi kabul görmüyordu. Rum cemaati, Uspenskiy gibi askeri idarenin mutlak desteğine sahip olan meşhur bir araştırmacıya mani olamasa da Morozov'un Trabzon civarındaki kk kiliselerde yapmak istediği çalışmalara başpiskopos izin vermemişti.¹⁵ Bu gerginliği bir lde azaltmak için Morozov Şehirde bir müze kurulmasını ve Rum cemaatinin nde gelenlerinin de bu müzenin müteveli heyetinde yer almasını teklif etti.¹⁶ Araştırmalarının neticelerini ve kazılarda ortaya çıkardığı eserleri Rus araştırmacılarla bile paylaşmaktan imtina eden Uspenskiy, bu teklifi desteklemedi ama yine de bulunan eserlerin düzgün bir Şekilde saklanması ve korunması için Altınbaşlı Meryem Ana Kilisesi'nde geçici bir müze teşkilini onayladı. Uspenskiy'nin yerli halkın desteğini reddetmesi, Rus araştırmacıların Eylül 1916'da Şehri terk etmelerinden sonra müzenin korunamayıp soyulmasına neden olacaktı. Bu geçici müzede Trabzon'da Rus araştırmacıların bulup henüz Rusya'ya nakledeemedikleri eserler muhafaza ediliyordu. Cami ve Őahıslara ait mülklerde bulunan el yazması ve basma eserler, Devlet Duması'na bağlı bir hastane tarafından kullanılan büyük bir Müslüman evinde, Uspenskiy'nin bulduğu zengin bir kütüphaneye ait kitaplar, kiliselerden ve evlerden alınan eşyalar bu müzede toplanmış ve kısa zamanda zengin bir koleksiyon meydana gelmişti. Bu koleksiyonun kısa bir tasvirini Morozov 10 Eylül 1916 tarihli bir mektubuna der etmişti:¹⁷

¹³ F. I. Uspenskiy, "Soobsheniya i otet akademika F. I. Uspenskogo o komandirovke v Trapezunt," *Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk*, Seri 6, cilt 10, nos.11-18 (Haziran-Aralık 1916), s. 1469.

¹⁴ Antonina Vasilyevna Ővarts Gnlği, *Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (GARF) Fond P-10027, opis 1, delo 72, l. 23.*

¹⁵ *Rus Bilimler Akademisi Arşivi (AAN) Fond 169, op.1, delo, 6, ll. 18-18 ob.*

¹⁶ Gordey Eduardovi Şçeglov, *Hranitel'. Zhiznenniy put' Fyodora Mihailovia Morozova* (Minsk: VRATA, 2012), s. 140.

¹⁷ *Rus Bilimler Akademisi Arşivi (AAN) Fond 169, opis 1, delo 6, ll. 9-11 ob.*

1-İçi oyulmuş ve dibi suyun akması için delinmiş mermer bir sütun başlığı, iki tarafında ince işçilikle işlenmiş lotus çiçeği tasvirleri var. Müzeye intikalinden önce Altınbaşı Meryem Ana Kilisesi'nin bahçesindeki kuyu yanında durmaktaydı.

2-İmparator Aleksios Komnenos'un mezarında yapılan kazı esnasında bulunan yaprak motifleriyle bezenmiş mermer bir sütun başlığı.

3-İmparator Aleksios Komnenos'un mezarının etrafında yıkılan evlerden birinde bulunan ve değişik motiflerle süslü mermer bir blok.

4-Yine aynı mezarda yapılan kazılarda bulunan mermer sütun.

5-Altınbaşı Meryem Ana Kilisesi'nde bulunan bronz bir saat.

6-Selçuklular devrinden kalma ahşap oymalı kemik ve renkli ağaçlarla süslenmiş iki kanatlı minber kapısı.

7-Aziz Yevgenios Kilisesi'nden alınan yer mozaikleri.

8-Aziz Yevgenios Kilisesi'nde bulunan iki cesede ait kemikler.

9-İmparator Aleksios Komnenos'un mezarında bulunan kemikler.

10-Üzerinde Arapça yazılar olan ve Orta Hisar Camii'nde bulunan su kapları.

11-Gümüş ve kemik süslemelerle bezenmiş başka bir minber.

12-Mekke ve Medine tasvirleri.

Morozov'un ifadesine göre depo-müzede toplanan Osmanlıca el yazmaları, dokümanlar ve kitaplar 200 büyük sandıkta muhafaza ediliyordu ve bu sandıkların toplamı 30 ton gelmekteydi. Uspenskiy Eylül 1916'da ayrılmadan önce müzenin muhafazası için General Şvartz'dan tatmin edici bir taahhüt alamayınca kıymetini daha yüksek gördüğü yazma eserleri ayrıca 4 büyük kutuda toplamış ve bunları Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün mührüyle mühürlemişti.

Araştırmacıların şehirden ayrılmasıyla Trabzon'da başlatılan arkeolojik araştırmalar ve ortaya çıkarılan tarihi eserler kaderine terk edilmiş oldu. Depo-Müze olarak kullanılan Altınbaşı Meryem Ana Kilisesi ve araştırmaların başladığı diğer cami-kiliseleri talandan korumak için yeterli güvenlik tesis edilememişti. Rum cemaatinin de bu konuda desteği sağlanamadığından sahipsiz kalan eserler fırsat arayan ganimet ve define peşinde koşan kişiler için birer hedef haline geldi.¹⁸ Morozov bu durumu Kasım 1916'da şehre döndükten sonra yakinen müşahede etmişti. Başpiskopos sürekli olarak arkeoloğun çalışmalarından rahatsızlığını ifade ediyor ediyor ve Rum cemaatinin kiliseleri koruyabileceğini, bunun için kiliselerin anahtarlarının kendilerine verilmesi gerektiğini tekrarlıyordu. Aralık ayında Morozov tespitlerini Rus Arkeoloji Cemiyeti'ne yazılı olarak bildirdi. Cemiyetin Kafkas Ordusu genel karargahında sürekli olarak görev yapacak bir arkeolog atamasının gerekli olduğunu ve ancak bu şekilde cephede bulunan tarihi

¹⁸ Rus Bilimler Akademisi Arşivi, (AAN) Fond 116, opis 2, delo 493, ll. 1-2.

eserlerin korunabileceğini bildirdi.¹⁹ Morozov'un raporu Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin bir oturumunda tartışıldı. Arkeoloji Cemiyeti azaları da şehre gönderilen geçici ekspedisyonların tarihi eserlerin muhafazasını sağlamakta yetersiz olduklarını, geçici ekspedisyonlar yerine askeri idarenin çatısı altında faaliyet gösterecek kurum veya kişilerin bu işle görevlendirilmesi gerektiğine karar verdiler.²⁰ 1917 yılında meydana gelen hadiseler neticesinde bu kararın hayata geçirilmesi zaman alacak ve Ignatij Yakovleviç Stelletskiy (1878-1949) başkanlığında Kafkas Orduları karargahına bağlı olarak kurulan arkeoloji departmanının çalışmaları sadece plan aşamasında kalacaktı.²¹

Şubat Devrimi'ni müteakip aylarda işgal bölgelerindeki siyasi durum ve askeri idare yapısı da alt üst olmuştu. Cepheden Rusya'ya avdet eden binlerce askerin geçiş yolunda kalan Trabzon'da askerlerin geçici ikameti için uygun mekanlar bulunması gerekiyordu. Bu durumda askeri ve mahalli idareciler kullanılabilecek her türlü binayı askerlerin kullanımına sunmak zorunda kalmışlardı. Düzen ve disiplinin giderek ortadan kalktığı bu ortamda askerler ikamet ettikleri binalara zarar veriyorlar, bazı cami ve kiliseleri tuvalet olarak kullanıyorlar, binaların ahşap aksamını ve ellerine geçen her türlü kağıdı yakacak olarak istimal ediyorlardı. Mintslov hatıratında bu durumu şöyle anlatıyordu: "*Bütün imar ve bayındırlık faaliyetimiz şehrin dörtte üçünü yakacak niyetine yok etmekle neticelendi. Her kuytu köşe bir tuvalete dönüştü.*"²²

Şehirdeki Rus siyasi idaresi hızla otoritesini yitirirken yeni güç odakları ortaya çıkıyor ve bunların başında da Rum başpiskoposunun önderliğindeki Rum cemaati geliyordu. Rum cemaatinin şehirdeki otoritesini tesis etme teşebbüsünün önemli bir parçası da şehrin tarihi ve kültürel mirasını sahiplenmekti. Morozov da bu iktidar boşluğundan istifade ederek Rum ileri gelenlerinden ve Rus araştırmacılardan oluşan mahalli bir arkeoloji cemiyetinin kuruluşuna öncülük etti.²³

Şehirdeki durum hakkında Morozov'dan bilgi alan Uspenskiy, 1917 yazında Trabzon'da çalışacak daha geniş bir arkeolojik araştırma heyeti teşkil etmişti. Fakat Uspenskiy heyeti yaz aylarında Trabzon'a geldiğinde şehirdeki vaziyette çok ciddi değişiklikler olmuştu. 1916 yılında Uspenskiy üst düzey askeri yetkililerin ve tüm mahalli idarecilerin saygı duyduğu bir âlimdi ve Trabzon Valisi General Şvartz ile samimi bir ilişkisi vardı. Bu durumdayken bile şehirde araştırma yapmak ve tarihi eserleri muhafaza edecek bir düzen kurmakta yeteri kadar başarılı olamamıştı. 1917 ekspedisyonu Lazarevski

¹⁹ IIMK RAN, Fond 18, delo 351, l. 9, Şçeglov, *Hranitel*, s. 154.

²⁰ IIMK RAN, Fond 3, delo 406, l. 312-313, Şçeglov, *Hranitel*, s. 154.

²¹ *Rus Bilimler Akademisi Arşivi, (AAN)* Fond 169, opis 1, delo 1, ll. 4, 9, 29-30.

²² Mintslov, *Trapezondskaya epopeya*, s. 196.

²³ F. I. Uspenskiy, "Otčet o zanyatıyah v Trapezunte letom 1917 goda," *Izvestiya rossiiskoy akademii nauk*, seri VI, vol. 12, nos. 1-11 (Ocak-Haziran 1918), s. 208.

Doğu Dilleri Enstitüsü'nden A. E. Krımskiy, Moskova İlahiyat Akademisi'nden N. D. Protasov, Arkeolog N. E. Makarenko, Mimar N. B. Baklanov, Ressam G. K. Meier ve Ressam N. K. Kluge'den oluşan bir ilim heyetine sahipti.²⁴ İnkılap kargaşası içerisinde Profesör Krımskiy Orta Hisar Camii müzesinde kurtarılabilen yazma eserleri ve dokümanları incelemeye başlamıştı.²⁵ Profesör Protasov kiliselerin mimari özelliklerini ve duvarlarındaki tasvirleri inceleyecek ve Makarenko da şehir surlarında ve Trabzon akropolünde araştırmalar yapacaktı. Heyette bulunan Mimar Baklanov da şehirdeki kiliselerin planlarını çıkartıp eskizlerini hazırlamış ve bu çalışmalarını ilerleyen yıllarda neşretme imkanı bulmuştu.²⁶

Şehirdeki Rus siyasi otoritesinin hızla gücünü yitirmesine paralel olarak Rus araştırmacıların çalışma yetkileri ve imkanları da azalıyordu. Bu esnada mahalli Rum arkeoloji cemiyeti de giderek önem kazanmaya başlamıştı. Trabzon'da yayınlanan Rum *Logos* gazetesinin idare binası arkeoloji cemiyetinin de toplantı binası haline geldiği gibi cemiyetin faaliyetleri de *Logos* gazetesinde yayınlanıyordu. Cemiyetin giderek artan faaliyetleri arasında şehrin muhtelif yerlerinde gerçekleştirilen kazılar ve bu kazılar esnasında ortaya çıkan eserlerin sergilenmesi de vardı. Kültürel iktidarı ele geçirme adına Rum arkeoloji cemiyeti bölgede bulunan okullardaki öğretmenlere ve din adamlarına mektuplar yazarak Trabzon ve civarındaki tarihi eserler hakkında bilgi topluyordu. Cemiyetin faaliyetleri arkeoloji ile de sınırlı değildi. Cemiyete mensup araştırmacılar Trabzon ve etrafında etnografik çalışmalar da yürütüyor ve mahallî dillerde halk hikâyeleri, şarkı ve türküler gibi folklorik malzemeler derliyorlardı. Uspenskiy bu cemiyeti Rus karşıtı ilan etmişse de, Rum ileri gelenleriyle iletişimini kaybetmemiş olan ve cemiyetin kuruluşuna öncülük eden Morozov yeni siyasi durumu daha iyi anlamış ve Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Trabzon Mahalli Arkeoloji Cemiyeti'ni tanımasını sağlamıştı. Her ne kadar tarihi olayların sonucunu bildiğimiz için bu gayretlerin sonuçsuz olduğunu düşünsek de olayların yaşandığı anda Trabzon hala daha yeni tesis edilecek Rus siyasi yapısının bir parçası olarak kabul ediliyordu ve Rus ilim camiası her ne şekilde olursa olsun kendi nüfuz sahasında gördüğü bu bölgeyi kaybetmemeye niyetliydi. Bu amaçla Morozov resmen Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Trabzon temsilcisi olarak ilan edilmiş ve bölgedeki çalışmalardan Moskova'daki cemiyeti haberdar etmekle vazifelendirilmişti.²⁷

²⁴ Uspenskiy, "Otçet o zanyatıyah v Trapezunte letom 1917 goda," s. 211.

²⁵ Krymskii şehirdeki faaliyetlerine Ukrayna Komitesi'nin de desteğiyle Uspenskiy heyeti ayrıldıktan sonra da devam etmişti. (Ukrainska Gromada). See: Lev Bykovsky, *Na Kavkazsko-Turetskomu Fronti: Spomyny z 1916-1918 rr.* (Denver: Pratsy Institutu Doslydyv Volyny, 1968), s. 61.

²⁶ N. Baklanov, "Deux Monument Byzantines de Trebizond," *Byzantion*, vol.4 (1929), ss. 363-391.

²⁷ G. E. Şçeglov, *Hranitel*, s. 137.

Rum cemaatinin kontrolündeki mahalli arkeoloji cemiyetine karşı mücadele edebilmek için Uspenskiy şehirde nüfusları giderek artan Müslümanların ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin desteğini arıyor bir yandan da Kafkasya naipliğinin yerini alan Özel Kafkas Komitesi ile bağlantı kurmaya çalışıyordu. Fakat ne şehirdeki Müslümanlar ne de Özel Kafkas Komitesi Uspenskiy'nin aradığı desteği düşünecek ya da sağlayabilecek durumda değillerdi. Trabzon şehrinde ve cephede siyasi ve askerî durum gündün güne değişiyordu. Bu durumda Uspenskiy yapabileceği en mantıklı işin kurtarabileceği tarih eserleri Rusya'ya nakletmek olduğunu düşündü. Morozov'un bahsettiği ayrı sandıklara saklanmış olan ve 400 kadar yazma eser ve basılı kitap önce Batum'a oradan da bir kısmı Odessa'ya ve bir kısmı Petrograd'a nakledildi. Sovyet idaresinin tesisinden itibaren Uspenskiy bu tarihi eserlerin İstanbul'da kalan Rus Arkeoloji Enstitüsü'ne ait kütüphane ve müze koleksiyonu ile takas edilmesi için girişimlerde bulundu.²⁸

Rus arşivlerindeki belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Uspenskiy'nin aksine Rus ilim camiası Trabzon'dan alınan eserlere sadece bir takas malzemesi nazarıyla bakmıyordu. Cihan Harbi esnasında Rus akademik kurumları ve ilim adamları Rus askeri işgalini Anadolu'daki Rus ilmi hakimiyetini tesis için değerlendirmek istemiş ve bu amaçla işgal edilen her bölgede muhtelif araştırmalar yürütmüşlerdi. Bu defa da Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği arasındaki yakın diplomatik ilişkileri kullanarak ve Trabzon'dan gelen eserlerin takası görüşmelerinden de istifade ederek İstanbul ve Anadolu coğrafyasında Birinci Cihan Harbi sırasında pekiştirdikleri ilmi hakimiyeti yeniden canlandırmak istiyorlardı.²⁹

²⁸ *Rus Bilimler Akademisi Arşivi, (AAN) Fond 127, opis 1, delo 1, ll. 162-165.*

²⁹ *Rus Bilimler Akademisi Arşivi, (AAN) Fond 127, opis 1, delo 1, l. 140.* Bu görüşmelerin detayları Türkiye Cumhuriyeti arşivlerinde de gerçekleştirilecek bir çalışma ile ortaya çıkarılabilir.